

Een gesprek met directeur-conservator Ida Stamhuis

De fruithof van de Menkemaborg

De Menkemaborg en het schathuis met de fruithof op de achtergrond.

De Menkemaborg met de leifruitmuur.

Een gezamenlijke interesse voor pomologie, geschiedenis en de Groninger borgen bracht Jan Veel en de auteur van dit artikel op het idee om de borgen van Groningen te bezoeken en te gaan kijken wat daar nog aan fruit te vinden is. De eerste borg waar wij half oktober naar toegegaan zijn is de Menkemaborg te Uithuizen. Met deze borg heeft de NPV al lang een band. Leden van de NPV adviseerden bij de keuze van de soorten en bij het determineren en het snoeien. Wij hebben daar een gesprek met Ida Stamhuis, directeur-conservator van de Menkemaborg.

De geschiedenis van de Menkemaborg gaat terug tot de vroege 15e eeuw. Een gevelsteen in een muur van de Menkemaborg vermeldt dat het Menckemahues, een steenhuis, in 1400 verwoest wordt en daarna in 1614 herbouwd. De borg is daarna nog een aantal keren verbouwd en vergroot. Verscheidene families, zoals de Menkema's en de Clant's bewonen de borg.

In 1682 wordt de borg gekocht door Mello Alberda. Zijn zoon Unico Allard laat de borg rond 1705 ingrijpend verbouwen door de latere stadsbouwmeester van Groningen, Allert Meijer (1654-1723). Hij ontwerpt ook de tuin. In het

huisarchief Alberda van Menkema is een tuinplattegrond aanwezig uit het begin van de 18e eeuw (ca. 1705), die waarschijnlijk van de hand van Allert Meijer is (zie tekening). In 1902 overlijdt de laatste bewoner van de Menkemaborg Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis. In 1921 schenken zijn erfgenamen de borg aan de stichting Museum voor Oudheden voor Stad en Provincie Groningen, nu het Groninger Museum. De borg en de tuinen worden gerestaureerd. De tuin wordt in 1923 opengesteld voor het publiek, de borg in 1927.

Sinds 1969 draagt de Stichting Museum Menkemaborg zorg voor de

borg, de bijgebouwen, de tuinen en het singelgebied. Freerk Veldman wordt de eerste conservator. Het beleid is erop gericht om een zo goed mogelijk beeld te geven van het leven op een Groninger borg in de 18e eeuw. Herstel van de eenheid tussen het huis en de omgeving zoals die er was aan het begin van de 18e eeuw, wordt nagestreefd.

Via de oprijlaan met een dubbele rij linden lopen we naar het terrein van de borg, dat omgeven is door een windsingel en een gracht. Vervolgens lopen we over het voorplein langs het schathuis en de entree met de winkel en steken de brug over van de gracht die de Menkemaborg omringt en komen bij het huis. Daar worden wij gastvrij ontvangen door Ida Stamhuis. Zij is sinds 1999 directeur-conservator van de Menkemaborg. Op de eerste verdieping heeft Ida haar werkkamer. Het uitzicht op het voorplein, de tuin en de fruithof is prachtig. Daar kun je uren naar kijken.

Gesprek met Ida Stamhuis

Wij zijn geïnteresseerd in wat er nog over is aan fruit op de Menkemaborg. Waar bevindt het zich? Zijn er plattegronden en rassenlijsten bewaard gebleven waarop het fruit vermeld wordt?

Ida Stamhuis: "Het belangrijkste van de Menkemaborg is dat de fruithof onlosmakelijk verbonden is met de borg en de tuin. Huis en tuin zijn een eenheid.

Er zijn tuinplannen van de tuin met de fruithof van rond 1705 en nog twee uit 1921 en 1923."

Zij haalt de plattegronden tevoorschijn of laat ze op de computer zien, evenals recente lijsten met fruitrassen.

"Alles is beschermd landgoed bij de Menkemaborg. Maar je kunt niet alles in stand houden. Veranderingen zijn er altijd door storm, dode bomen, tijd enz. De barokke, strakke aanleg is niet natuurlijk; alles wordt door de mens in de hand gehouden."

In het huisarchief is een tuinplattegrond uit het begin van de 18^e eeuw gevonden (zie tekening).

We weten dat onder leiding van architect Allert Meijer (1654-1723) de Menkemaborg rond 1701-1705 ingrijpend verbouwd is en dat ook de

tuin door hem ontworpen is. De tekening is waarschijnlijk van zijn hand.

Ida: "Allert Meijer heeft wel de structuur aangegeven, maar niet wat er stond aan planten en bomen. Er zijn helaas geen oude afbeeldingen van de borg met appelbomen bewaard gebleven. Hoe de tuin er voor 1705 uitzag, weten wij niet."

In 1705 wordt de hoofdingang van de borg verlegd van het noordoosten naar het noordwesten. De tekening laat een hoofdas zien die nu via de oprijlaan loopt over het voorplein door de gang van het huis. De belangrijkste dwarsas daarop loopt van het noordoosten naar het zuidwesten door het huis door de eetkamer en de grote zaal via paden in de tuin. Hierdoor creëerde Allert Meijer eenheid tussen huis en tuin. De westzijde van de tuin laat formele, barokke tuinen zien met achter de borg symmetrisch gerangschikte parterres; de oostkant van de borg boomgaarden en een grasveld dat als speelveld of bleekveld dient. Langs de binnengracht van de borg zien we kuipen met bomen.

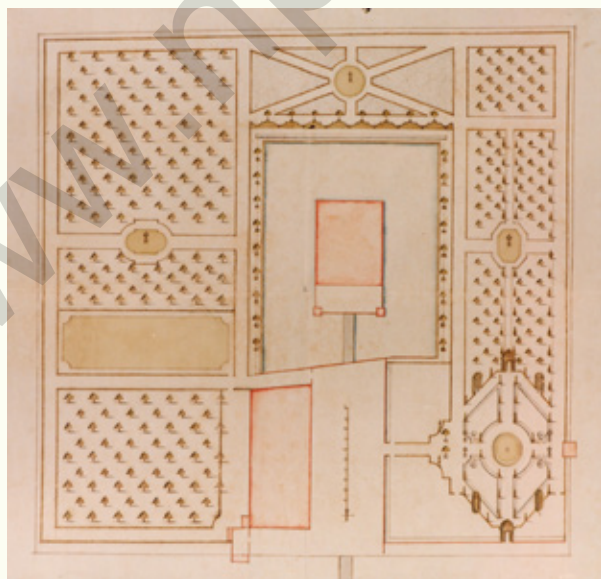
Aan het eind van de 18^e of begin 19^e eeuw wordt aan de westkant van de borg waarschijnlijk een

landschappelijke tuin aangelegd.

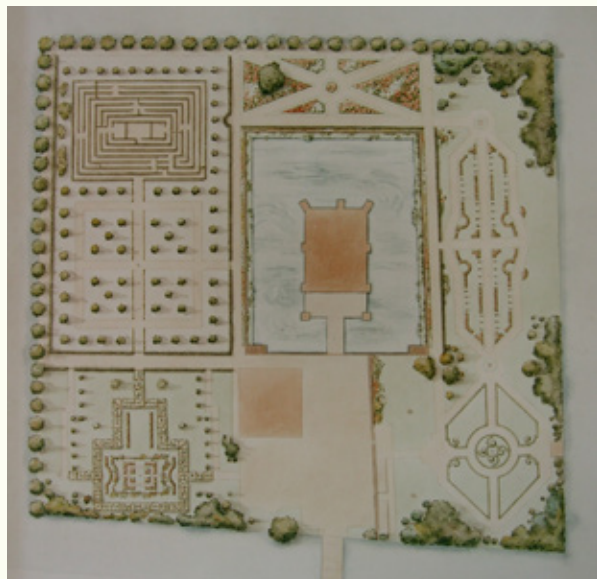
In 1923 krijgen de tuinarchitecten Fa. H. Copijn & Zoon uit Groenekan de opdracht voor een nieuw tuinontwerp voor de burcht Menkema (zie tekening), nadat een eerder plan uit 1921 niet uitgevoerd is. In die tussenliggende periode is blijkbaar het oude tuinplan van Allert Meijer van rond 1705 in het huisarchief gevonden en enkele onderdelen zijn hiervan overgenomen.

Aan de oostzijde van de borg is een fruithof ontworpen met vier symmetrische vakken waartussen een padenstelsel, met een haag erom heen. Een pad met een perenberceau verbindt de fruithof met de doolhof en met de verdiepte rots-tuin die achter het schathuis gelegen is.

In de jaren 80 van de vorige eeuw wordt de tuin gereconstrueerd naar het ontwerp van Allert Meijer van rond 1705. De tuin ten westen van de borg laat nu weer een formele, barokke Hollandse tuin zien met symmetrisch gerangschikte vakken van geschoren buxus met daarin 18^e-eeuwse bloemen- en plantensoorten en een lusthof met theehuis. Verder een zonnewijzertuin naar voorbeeld van een 17^e-eeuws schilderij

Ontwerp voor de tuin rondom de Menkemaborg. Anonieme tekening, waarschijnlijk vervaardigd door Allert Meijer, ca. 1705.

Ontwerp tuinaanleg 'burcht Menkemaborg'. Tekening door Henri Copijn & Zoon, 1923.

van de borg Scheltekema-Nijenstein te Zandweer en achter de borg parterres met de beelden van de vier seizoenen.

Aan de oostkant van de borg zijn de nutstuinen te zien met een keukentuin achter het schathuis, een

fruihof met oude fruitrassen en een perenberceau en helemaal achteraan een doolhof. Dit doolhof van Copijn uit 1923 is blijven bestaan. In 2010-2014 zijn de oude beukenhagen vervangen door nieuwe hagen. Copijns rosarium in een verdiepte

rotstuin is vervangen door een formele, Hollandse keukentuin. De rozenberceau is wel behouden gebleven.

Uitzicht op de fruihof vanaf de borg.

De fruihof.

Het fruit van de Menkemaborg

De drie belangrijkste onderdelen van de tuin waar fruit te vinden is op de Menkemaborg zijn: de fruihof met de perenberceau; de fruitmuur met leiperen en de druivenkas. Verder is in de keukentuin nog kleinfruit te vinden.

1. De fruihof

De fruihof is volgens het tuinplan van Copijn uit 1923 aangelegd, maar in 1994 is de dwarsas doorgetrokken volgens het tuinplan uit circa 1705. Dit pad staat haaks op de hoofdas van de borg en loopt door de eetzaal en de grote zaal van de borg tot aan het beeld van Pallas Athena in de lusthof.

Het kruispunt met de perenberceau heeft een grasperk met tuinvaas gekregen.

In de fruihof staan hoogstam appel- en perenbomen van soorten die in de 18^e en 19^e eeuw voorkomen.

Ida: "Bij de keuze van de appels en peren worden zoveel mogelijk de 18^e -eeuwse soorten aangehouden, maar er zitten ook een paar 19^e -eeuwse bij, zoals de Zoete Kroon.

We zoeken bij vervanging dus het liefst een oud appelras. De *Zoete Boppert* (zie foto), een Knoop-appel uit de 18^e eeuw is daar een goed voorbeeld van."

Helaas zijn er geen oude afbeeldingen van de borg met appelbomen, dus we weten niet precies wat er gestaan heeft. Of er ook boomgaarden buiten het borgterrein waren is niet bekend.

"Het zou kunnen, want de borg was zelfvoorzienend, maar over fruitbomen buiten de singel hebben we geen gegevens."

Er is een lijst met fruitrassen van de Menkemaborg waarop de oude bomen uit de tijd van het ontwerp van Copijn uit 1923 staan. Ida laat ons deze zien, maar zegt er bij dat er natuurlijk wel wat veranderd is de laatste jaren, omdat dode bomen vervangen zijn. Niet van alle bomen bekend is wat voor soort het is.

Ida: "De oude fruitbomen zijn van Copijn en bestaan voornamelijk uit *Zijden Hempjes* en *Ananas Reinettes*. Dode bomen (onder andere *Zijden Hempjes*) zijn vervangen door

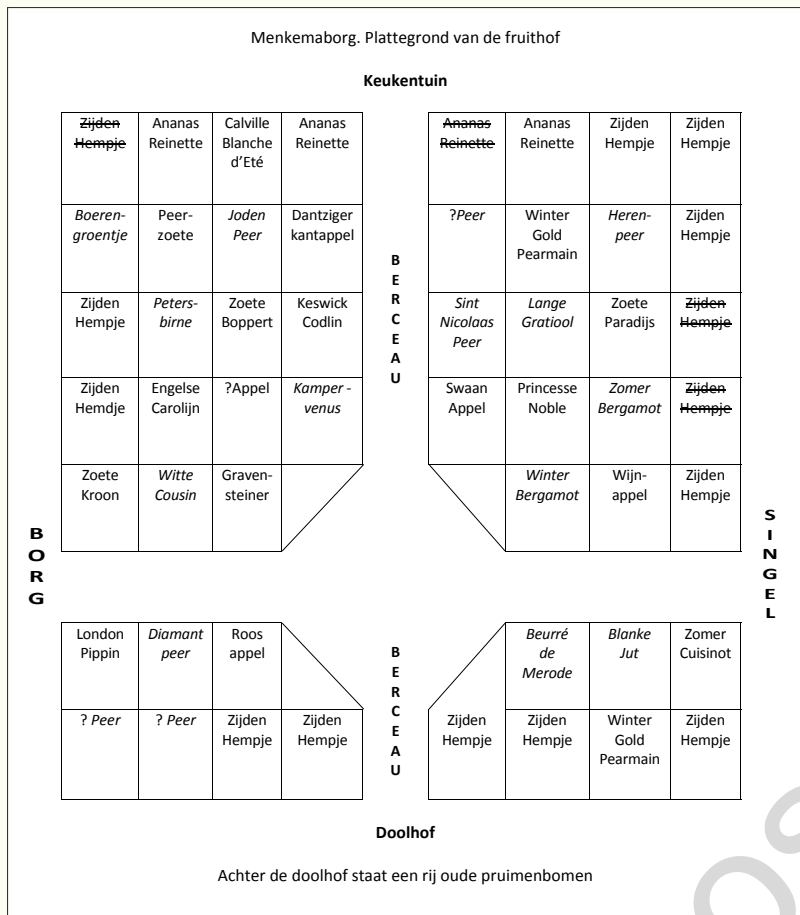
nieuwe, oude appel- of perenrassen (onder andere *Boerengroentje*). Dat gebeurde ook al onder Freerk Veldman. Lukas Duijts adviseerde daarbij en later ook Jan Woltema en Lubbert Dijk."

Voor de keuze van de soorten fruit wordt ook naar het 18e -eeuwse Register van de appelhoff met 40 soorten peren en een tiental appelsoorten van Dijksterhuis gekeken. Dit Register bevindt zich in het archief van de families Alberda van Menkema en Dijksterhuis. Dat is één familiearchief omdat deze families vanaf 1725 door huwelijk nauw met elkaar verbonden zijn.

Zoete Boppert.

Plattegrond met de fruitbomen van de fruithof.

De perenberceau

Het pad met de perenberceau loopt midden door de fruithof van de keukentuin in het noorden naar de doolhof in het zuiden. Dit pad loopt evenwijdig aan de hoofdas die door de borg vanaf de voordeur loopt. De dwarsas met grasperk en tuinvaas doorsnijdt de tunnel.

In de jaren 90 liepen er meer dwarspaden. Er is in 1994 gekozen voor een pad volgens het tuinplan van 1705 om daarmee de verbinding met het huis te herstellen. Daarvoor moest de perenberceau doorbroken

worden en op andere plekken worden dichtgemaakt.

Ida: "Dat doorbreken heeft met de geschiedenis van het huis en de tuin te maken. Toen keek je vanuit het huis tegen een haag aan. De haag en de berceau zijn toen doorbroken en het pad is verlegd. Het middensstuk is nieuw. Nu zijn het huis en de tuin weer een eenheid. Vanuit de eetkamer heb je nu zicht op de tuin en daardoor ontstaat er ook een band met de tuin."

"Nog niet alle peren van de perenberceau zijn gedetermineerd.

Inmiddels zijn 18 ervan bekend.

Er zijn veel pondspere en een paar nieuwe peren. De pomologen van de NPV helpen ons bij de determinatie. Toen Lukas Duijts hier 15 jaar geleden langskwam voor een eerste inventarisatie, zat nog niet overal peer aan."

De soorten peren aan de perenberceau:

Aan de westzijde van de berceau staan de soorten:

Nouveau Poiteau, Précose de Trévoux, Conference, Beurré Capiaumont, Gieser Wildeman, Fondante de Charneux (Légipont), Catillac (Pondspeer), Beurré Hardy, Beurré Clairgeau, Triomphe de Vienne, Calebasse Bosc en Triomphe de Vienne.

Aan het middenpad staan: *Beurré Clairgeau, en Catillac (Pondspeer).*

Aan de oostzijde staan:

Sucrée de Montluçon, Catillac (Pondspeer), Abbé Fétel, Williams Bon Chrétien, Catillac (Pondspeer), Conference, Marguerite Marillat, Duchesse d'Angoulême en Beurré Hardy.

Bij het middenpad: *Beurré Clairgeau, Beurré Sterckmans en Crassane Althorp.*

In de fruithof staan ook nog pruimenbomen bij de doolhof. Van west naar oost zijn dit: *Hauszwetschen, Dubbele Boerenwitte, Reine Claude D'Althann, Reine Victoria, Belle de Louvain en Reine Claude D'Oullins.*

2. De fruitmuur in de lusthof

Tegenover het schathoes op het voorplein geeft een poort in een muur toegang tot de tuin aan de westzijde van de borg, de lusthof. Aan de tuinkant groeit leifruit tegen deze muur.

Ida had een aantal jaar geleden op een oude foto van rond 1900 op die plaats een stukje muur met fruit gezien en had toen bedacht dat het leuk zou zijn als er weer leifruit tegen deze muur zou komen. De oude fruitmuur is in 1911 omgewaaid, was gedeeltelijk weer opgebouwd en is in 2001 weer op oorspronkelijke hoogte gebracht met oude kloosterstenen.

Ida: "De NPV heeft geholpen bij de keuze van de soorten peren en adviseerde om verschillende soorten te kiezen. Voor de bestuiving is dat

De perenberceau met Ida Stamhuis en Jan Veel.

De leiperen tegen de muur in de lusthof met het schathuis op de achtergrond.

ook goed. In 2001 zijn er zeven soorten leiperen geplant die in de vorm van een palmet met horizontale takken geleid zijn.

Lang niet alles geeft veel vrucht. Sommige bloeien prachtig, maar dan komt er toch weinig vrucht aan. Ook wisselen ze elkaar af in bloesem en vruchtopbrengst. We zijn geen productietuin, dus dat kan ons niet veel schelen.

De leiperen deden het dit jaar erg goed, vooral de *Calebasse Van Marum*. De eerste drie jaar deden ze dat niet. Een paar jaar geleden, in 2013, was er ook nog een ziekte in het leifruit die veel schade aan het blad veroorzaakt heeft. Al het blad was in een keer weg.”

(Het bleek te gaan om een enorme aantasting door de larven van de vruchtboombladwesp. Deze bladwesp legt eitjes aan de onderzijde van de bladeren. De larven eten vervolgens het bladmoes weg (venstervreterij). Bij een ernstige aantasting verdroogt het blad, wordt bruin en valt vroegtijdig af (Pelleboer, 2013).

Van links (noord) naar rechts zijn de volgende leiperen te vinden: *Josephine de Malines*, *Herfst Forelle*, *Madame Bonnefond*, *Beurré Six*, *Calebasse Van Marum*, *Robert de Neuville* en *Eva Baltet*.

“Behalve leiperen staat er geen ander leifruit tegen de muur. Er zijn ook geen muren waartegen dat zou kunnen. Dus geen perzik, moerbeï of abrikoos. Voor abrikoos zou het klimaat hier niet geschikt zijn volgens deskundigen, alhoewel een abrikoos wel genoemd wordt in een archief van Dijksterhuis uit 1748:

“een abrikozenboompje bezorgen in de Lemmert.”

Citroenen, sinaasappelen en abrikozen worden wel vermeld in het kookboek van de Menkemaborg, maar een echte oranjerie waar de kuipplanten in konden overwinteren was er niet. Op de tuintekening uit de 1705 staan wel kuipen met bomen getekend. Misschien was een deel van het schathoes als oranjerie ingericht.

3. De druivenkas

Tegen dezelfde muur, maar dan aan de andere kant van de poort, staat de druivenkas met een oude, blauwe druif erin. Ida weet niet welk soort het is, maar waarschijnlijk is het een *Frankenthaler*. Dit jaar hebben trossen ervan op fruitschalen in de eetkamer gelegen.

De keukentuin

In de keukentuin zijn vier grote vakken met kleinfruit te vinden zoals bessenstruiken: witte, rode en zwarte bessen en kruisbessen, maar alle zonder naam, en verder aardbeien.

Wie onderhoudt de tuin?

Het onderhoud van de tuin is al jaren uitbesteed aan Ability Groen.

Toen ik hier begon, kwam Harry van der Laan één keer per jaar snoeien met vrijwilligers. Na een aantal jaren stopte dat omdat er niet genoeg mensen meer voor waren.

Er was hier lang niets gedaan aan de snoei. Het duurde een paar jaar voordat het weer op orde was.

De tuinmannen snoeien een keer per jaar de fruitbomen en drie keer per jaar het leifruit.

Wat wordt er met het fruit gedaan?

Ida: “Het fruit wordt door de tuinmannen en het hoofd van de interne dienst geplukt. Dit jaar hadden we erg veel *Zoete Boppers*. Het fruit wordt in de winkel bij de ingang verkocht of wordt - zoals vroeger - op rekken in de kelder van de borg bewaard (zie foto). Er wordt geen sap van gemaakt. We hebben daar niet genoeg vrijwilligers voor.

De kok van het schathuis gebruikt ook wel appels uit de tuin voor appelmoes, appeldessert enz. Hij zoekt wat uit en gebruikt ook wel groenten en kruiden, voor zo ver mogelijk uit de tuin.”

“Dat er veel gebruik gemaakt werd van het fruit van de Menkemaborg bewijst ook een kookboek van de Menkemaborg uit het archief van de familie Menkema en Dijksterhuis. Het is heel bijzonder dat het behouden is. Het kookboek dateert uit de 18e eeuw en bevindt zich in de Groninger Archieven te Groningen. Het is online te raadplegen op de website van de Groninger Archieven.”

Wandeling door de fruithof met Ida

We wandelen met Ida door de fruithof. Het is een mooie herfstnamiddag en in de boomgaard is het goed toeven en rustig. De appelbomen zitten nog vol vruchten. Aan de perenberceau hangt nog een enkele peer, die Jan natuurlijk meteen probeert te determineren. Ida wijst nog op de constructie van de perenberceau; die moet nodig versterkt

Appels op rekken in de kelder van de borg.

worden en dat zal hopelijk binnenkort gedaan worden ja, er blijft altijd wat te doen op de Menkemaborg. We lopen verder langs de fruitmuur en de druivenkas en spreken daar de tuinmannen nog even. Dan nemen we afscheid van Ida.

Ook in het museum zal de rust weerkeren, want het museum is gesloten in januari en februari.

Maar op 1 maart gaat het museum weer open en kan men volop genieten van de borg en de tuin en daarna van een fruithof vol bloesem. Het wordt een heel bijzonder jaar, 2017, want dan bestaat Museum de Menkemaborg 90 jaar.

Dank je wel, Ida. Veel succes gewenst bij alle komende lustrum-activiteiten.

Lili Labouchere

Literatuur:

Houting, E. - *Groninger Borgen* - Wandelingen door tuin en tijd. Uitgeverij Noordbroek Groningen, 2006.

Huisarchief Menkema en Dijksterhuis. *Kookboek van de Menkemaborg uit de 18e eeuw*. Collectie Groninger Archieven (623-1613).

Oldenburger-Ebbers, C., Backer, A.M., Blok, E. - *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur*. Deel Noord. Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland. Uitgeverij De Hef publishers, Rotterdam, 1995.

Offenberg, G.A.M. - 'De museumtuin van de Menkemaborg.' In: *De tuinbaas en zijn buitenplaats* - Werken in historisch groen, p.66-72. Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle, 2010.

Pelleboer, M. - 'Ziekten & Plagen. Vruchtboombladwesp.' In: *Pomospot*, Winter 2013, p. 32.

Rooij, M. de - 'Verhalen van vroeger. De metamorfose van de Menkemaborg.' In: *Arcadië*, jrg. 8 - nr.2, nov. 2016, p. 39-45.

Stamhuis, I. - 'Van barok naar barok - De tuin van de Menkemaborg te Uithuizen 1700-2000.' In: *Wellust en Welgelegen - Tuinen en tuinieren in Groningen*, p. 16-26. Onder redactie van IJ. Botke en H. Maring. Uitgeverij kleine Uil, 2010.

Veldman, F. J. en Veldman-Planten, L. - *De Menkemaborg*. Nederlandse Kastelen Stichting, Nieuwe reeks deel 4. De Walburg Pers, Zutphen, 1984.

Voor informatie over de Menkemaborg zie: www.menkemaborg.nl

Het 18^e-eeuwse kookboek van de Menkemaborg

Handgeschreven recepten uit het kookboek van de Menkemaborg. Collectie Groninger Archieven (623-1613).

Het kookboek van de Menkemaborg dateert uit de 18^e eeuw en bevindt zich in de Groninger Archieven te Groningen in het archief van de familie Menkema en Dijksterhuis. Het kookboek is online te raadplegen op de website van de Groninger Archieven.

Het 18^e-eeuwse kookboek bevat een verzameling van meer dan tweehonderd recepten die door de jaren verzameld zijn: recepten om groente, fruit en vlees te verwerken en te bewaren.

De precieze datum van het kookboek is niet bekend. Er zijn meerdere (in ieder geval twee) handschriften uit verschillende tijden.

In de recepten worden vaak vruchten genoemd. In het kookboek wordt veelvuldig gebruik gemaakt van appels, peren, pruimen en sleen (de vruchten van een sleedoorn), kweeën, kersen, morellen, mispels en kleinfruit, zoals aardbeien, frambozen, bessen en druiven en verder worden moerbessen, kornoeljes (boetels) en noten genoemd. Ook citroenen, sinaasappelen en abrikozen worden vermeld.

Appel- en perenrecepten komen veel voor in het kookboek. Appels gebruikte men voor appelvlaaij, appelpastij, appelkoekijs, liefelijke appelmelk, appelbrij, appelschuim en compote van appels. Peren voor peertaart en om te kandaleren*.

Kweeën werden weer gebruikt voor gelei, quice brot, quice beschuit en wit kweeënsap en druiven voor gelei, om in te maken en voor een alderhande pastij van fruit. En natuurlijk zijn er ook recepten om appels, peren en noten in te maken.

Welke soorten appels en peren gebruikte men? Op die manier kun je te weten komen welke rassen er in die tijd voorkomen. Bij veel recepten wordt geen ras genoemd, bij een aantal wel.

Zo is er een recept om Paradijsappels in te maken, en een om appelvlaaij van Gulderlingen te maken.

Lili Labouchere

*(Red.) Noel Chomel, M., Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig-, en konst-woordenboek. Deel 1, 2de druk, 1778, p. 336: CANDELISEEREN; Candisatie; betekent eigenlijk de crijstalliseering van de zuiker, om de Candy-zuiker te maaken; maar men verstaat daar door ook dikwils het overtrekken van veelerele dingen, als wortels, zaaden, schillen, bloemen, enz. met zuiker, welke confectie genaamt worden. Zie CONFECTIE en CONFITUUREN. Hier worden waarschijnlijk geconfijte peren bedoeld.